

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
sead.selimovic20@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1627-3305

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:314(497.6 Bijeljina)"1851/1918" (093)

BIJELJINA OD ZADNJIH DECENIJA OSMANLIJSKE VLASTI DO KRAJA AUSTROUGARSKJE UPRAVE (1851-1918): DEMOGRAFSKE I SOCIJALNE PROMJENE

Apstrakt: *Zbog povoljnog geografskog položaja i prirodnih bogatstava, područje Bijeljine bilo je naseljeno u predhistorijsko i antičko doba. Najveći dio srednjovjekovnog perioda prostor Bijeljine je bio u sastavu Bosanske banovine i Bosanske kraljevine. Za vrijeme osmanlijske uprave Bijeljina je imala status kadiluka ili nahije u okviru Zvorničkog sandžaka, a za vrijeme austroугarske vlasti status kotara (sreza) u okviru Tuzlanskog okruga.*

U Bosanskom ejaletu pa tako i u Bijeljini zajedno su živjeli ljudi različitih vjera. Osim muslimana, katolika i pravoslavaca, u Bosni se sredinom 16. stoljeća doseljavaju prognani španski i portugalski Jevreji zvani Sefardi. Sa sobom su donijeli hebrejski i španski jezik, te svoje pismo i kulturu. Vrlo brzo su se uklopili u ukupan bosanski ambijent i dali značajan doprinos privrednom i kulturnom razvoju Bosne.

Područje Bijeljine i Janje bilo je, prema administrativnom ustrojstvu sredinom 19. stoljeća, u sastavu Zvorničkog kajmakamluka (sandžaka). Bijeljina sa Janjom imala je status mudirluka (kadiluka).

Godine 1851. u Bijeljinskom kadiluku je živjelo 9.853 stanovnika muškog spola. Muslimana je bilo 4.284, kršćana (pravoslavaca i katolika) 5.228 i Roma 341.

Novo administrativno ustrojstvo izvršeno je 1865. godine kada je uspostavljen Bosanski vilajet kao jedinstvena provincija u Osmanskom carstvu. Bosanski vilajet činilo je sedam sandžaka: Sarajevski, Travnički, Bihaćki, Banjalučki, Zvornički, Novopazarski i Hercegovački.

U Bosanskom podrinju je 1865. godine živjelo 80.497 stanovnika muškog spola. Muslimana je bilo 34.979 ili 43,45%, pravoslavaca 45.416 ili 56,42% i Jevreja 93 ili 0,12% u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja.

Najviše stanovnika živjelo je u Bijeljini, zatim Srebrenici i Zvorniku, a najmanje u Vlasenici - 3.627. Muslimani su činili većinu stanovništva u Rogatici, Višegradu i Foči, a pravoslavci u Čajniču, Zvorniku, Srebrenici, Vlasenici i Bijeljini.

U ovome periodu došlo je do smanjenja muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja usljed mnogobrojnih razloga kao što su pogibije na svjetskim ratištima, zarazne bolesti u gradovima, manji prirodni priraštaj itd. U svim nahijama Bosanskog podrinja zajedno živjeli pravoslavci i muslimani, a u Bijeljini i Jevreji.

Nahija Bijeljina je bila u sastavu Zvorničkog sandžaka, a 1865. godine u njoj je živjelo 20.513 stanovnika. Pravoslavaca je bilo 12.406, muslimana 8.014 i Jevreja 93.

Do sredine 19. stoljeća, svi stanovnici Bosne, bez obzira na vjeru, nazivali su se Bošnjacima. Pod utjecajem susjednih zemalja Srbije i Hrvatske počelo je sve više da se razvija srpsko i hrvatsko (etno)nacionalno ime.

Po svojoj socijalnoj strukturi, područje Bijeljine se uklapalo u opći prosjek Bosanskog ejaleta/vilajeta. Stanovništvo Bijeljine i njezine okoline osiguravalo je izvore prihoda iz poljoprivrede, zanatstva i trgovine.

Bosna i Hercegovina je od 1878. do 1918. godine bila u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Austro-Ugarska je u biti zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje agrarnih odnosa.

Za vrijeme upravljanja Bosnom i Hercegovinom Austro-Ugarska je obavila četiri popisa stanovništva: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. U svim popisima, stanovništvo je popisivano po vjerskoj a ne etničkoj pripadnosti. Pošto je vjera odigrala ključnu ulogu kod oblikovanja (etno)nacija u Bosni i Hercegovini, onda se može, radi lakšeg razumijevanja etničke strukture stanovništva, pod pojmom musliman, pravoslavac i katolik, podrazumijevati ime Bošnjak, Srbin i Hrvat.

U periodu austrougarske uprave stanovništvo Kotara Bijeljina se povećalo sa 34.479 (1879. godine) na 58.002 (1910. godine). Povećanje je iznosilo 23.523 stanovnika ili 68,22%. U ovome razdoblju broj muslimana je porastao za 2.761 ili 26,04%, pravoslavaca za 17.197 ili 72,48%, rimokatolika za 1.691 ili 1.692%, Jevreja za 438 ili 496,66% i ostalih za 1.537 ili 342,66%. U Ostale su uvršteni evangelici, kojih je 1895. godine bilo 1.290, a 1910. godine 1.509.

Od 1879. do 1910. godine procentualno je povećan broj stanovnika Bijeljine za 68,22%. Međutim, muslimana je procentualno bilo manje za 7,71%, pravoslavaca više za 1,74%, a rimokatolika više za 2,92%. Normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno stanovništvo koje nije bilo podložno većim migracijama, dok su muslimani, zbog niskog prirodnog priraštaja i iseljavanja u Tursku bilježili stalno demografsko nazadovanje. Katolici raznih nacija su, usljed useljavanja, gotovo dvostruko premašivali normalni priraštaj, a kod Jevreja, useljavanjem Aškenaza, to je još bilo naglašenije.

U socijalnoj strukturi preovladavale su osobe koje se bave poljoprivrednom djelatnošću. Takvih je 1895. godine u Kotaru Bijeljina bilo 40.440. Vlasnika zemlje bilo je 102, a srodnika 485. Slobodnih zemljoradnika koji su bili glava porodice bilo je 1.476, a njihovih srodnika 6.890. Kmetova

koji su bili glava porodice bilo je 4.292, a srodnika 19.157. Slobodnih zemljoposjednika koji su bili i kmetovi i glava porodice bilo je 559, a srodnika 2.945. Ostalih osoba koje su se bavile poljoprivredom, a bile su glava porodice bilo je 1.234 i srodnika 3.291. Ostalog civilnog stanovništva bilo je 7.028.

U gradu Bijeljini bilo je 1885. godine 31 svećenik, 25 državnih službenika, dva općinska službenika, pet učitelja, tri osobe koje se bave zdravstvenom zaštitom, 97 vlastelina, 641 težak, 37 kmetova, 457 posjednika kuća i rente, 591 "tvorničar", trgovac i obrtnik, 247 pomoćnih radnika, nadničara i sluga, 107 ostalih muškaraca kojima je više od 16 godina, ostalih žena i djece 5.564.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bijeljina, Bosansko podrinje, period osmanske vlasti, austrougarska uprava, demografske promjene, socijalne promjene.*

BIJELJINA FROM THE LAST DECADES OF THE OTTOMAN RULE UNTIL THE END OF THE AUSTRIAN-HUNGARIAN ADMINISTRATION (1851-1918): DEMOGRAPHIC AND SOCIAL CHANGES

Abstrakt: *Due to its favorable geographical location and natural resources, the area of Bijeljina was inhabited in prehistoric and ancient times. For most of the medieval period, the area of Bijeljina was part of the Bosnian Banovina and the Bosnian Kingdom. During the Ottoman administration, Bijeljina had the status of kadiluk or nahija within the Zvornik sandjak, and during the Austro-Hungarian rule the status of kotar (section) within the Tuzla district.*

People of different faiths lived together in the Bosanski ejalet and also in Bijeljina. In addition to Muslims, Catholics and Orthodox, in the middle of the 16th century exiled Spanish and Portuguese Jews called Sephardim immigrated to Bosnia. They brought with them the Hebrew and Spanish languages, as well as their writing and culture. They very quickly integrated into the overall Bosnian environment and made a significant contribution to the economic and cultural development of Bosnia.

According to the administrative organization in the middle of the 19th century, the area of Bijeljina and Janja was part of the Zvornik kajmakluk (sandjak). Bijeljina with Janja had the status of mudirluk (kadiluk).

In 1851, 9,853 male inhabitants lived in Bijeljina Kadiluk. There were 4,284 Muslims, 5,228 Christians (Orthodox and Catholics) and 341 Roma.

A new administrative organization was implemented in 1865, when the Bosnian Vilayet was established as a unique province in the Ottoman Empire. The Bosnian vilayet consisted of seven sanjaks: Sarajevo, Travnički, Bihački, Banja Luka, Zvornički, Novopazarški and Herzegovina.

In 1865, 80,497 male inhabitants lived in Bosnian Podrinje. There were 34,979 or 43.45% Muslims, 45,416 or 56.42% Orthodox, and 93 or 0.12% Jews in the total population of the Bosnian Podrinje.

The largest population lived in Bijeljina, followed by Srebrenica and Zvornik, and the smallest in Vlasenica - 3,627. Muslims made up the majority of the population in Rogatica, Višegrad and Foča, and Orthodox in Čajniče, Zvornik, Srebrenica, Vlasenica and Bijeljina.

In this period, there was a decrease in the Muslim population in the total population of the Bosnian Podrinje due to numerous reasons such as deaths on the battlefields of the world, infectious diseases in the cities, lower natural increase, etc. Orthodox and Muslims lived together in all nahijas of the Bosnian Podrinja, and Jews also lived in Bijeljina.

Nahija Bijeljina was part of the Zvornica sandjak, and in 1865, 20,513 inhabitants lived there. There were 12,406 Orthodox, 8,014 Muslims and 93 Jews.

Until the middle of the 19th century, all inhabitants of Bosnia, regardless of religion, were called Bosniaks. Under the influence of the neighboring countries of Serbia and Croatia, Serbian and Croatian (ethno)national names began to develop more and more.

According to its social structure, the area of Bijeljina fit into the general average of the Bosnian ejalet/village. The population of Bijeljina and its surroundings provided sources of income from agriculture, crafts and trade.

Bosnia and Herzegovina was part of the Austro-Hungarian monarchy from 1878 to 1918. Austria-Hungary basically kept the found Ottoman administrative organization, legal order, tax system and the existing state of agrarian relations.

During the annexation of Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary conducted four population censuses: 1879, 1885, 1895 and 1910. In all censuses, the population was enumerated by religion and not by ethnicity. Since religion played a key role in the formation of (ethno)nations in Bosnia and Herzegovina, then, for the sake of easier understanding of the ethnic structure of the population, the terms Muslim, Orthodox and Catholic can be understood as Bosniaks, Serbs and Croats.

During the period of Austro-Hungarian administration, the population of Kotar Bijeljina increased from 34,479 (in 1879) to 58,002 (in 1910). The increase was 23,523 inhabitants or 68.22%. In this period, the number of Muslims increased by 2,761 or 26.04%, Orthodox by 17,197 or 72.48%, Roman Catholics by 1,691 or 1,692%, Jews by 438 or 496.66% and others by 1,537 or 342.66%. Evangelicals were included in Others, of whom there were 1,290 in 1895 and 1,509 in 1910.

From 1879 to 1910, the percentage of the population of Bijeljina increased by 68.22%. However, there were 7.71% fewer Muslims, 1.74% more Orthodox Christians, and 2.92% more Roman Catholics. Only the Orthodox population, which was not subject to major migrations, had normal growth,

while Muslims, due to low natural growth and emigration to Turkey, recorded a constant demographic decline. Catholics of various nations, as a result of immigration, almost doubled the normal increase, and for Jews, due to the immigration of Ashkenazis, this was even more pronounced.

The social structure was dominated by people engaged in agricultural activity. In 1895, there were 40,440 such people in Kotar Bijeljina. There were 102 landowners and 485 relatives. There were 1,476 free farmers who were the head of the family, and 6,890 of their relatives. There were 4,292 serfs who were the head of the family, and 19,157 relatives. There were 559 free landowners who were both serfs and family heads, and 2,945 relatives. There were 1,234 other persons who engaged in agriculture and were the head of the family, and 3,291 relatives. The rest of the civilian population was 7,028.

In the city of Bijeljina in 1885, there were 31 priests, 25 civil servants, two municipal officials, five teachers, three people dealing with health care, 97 landowners, 641 peasants, 37 serfs, 457 owners of houses and rents, 591 "factory workers", merchants and craftsman, 247 auxiliary workers, wage earners and servants, 107 other men who are over 16 years old, other women and children 5,564.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Bijeljina, Bosnian Podrinje, period of Ottoman rule, Austro-Hungarian administration, demographic changes, social changes.*

Uvod

Bijeljina se nalazi na krajnjem sjeveroistoku Bosne i Hercegovine. Ona je centar ravnice Semberija. Graniči se se općinama Lopare, Ugljevik, Teočak i Zvornik, te Brčko distriktom Bosne i Hercegovine. Bijeljina izlazi i na dvije velike rijeke, Savu i Drinu, koje su od iznimnog značaja za njezine stanovnike. Granica sa susjednom Republikom Srbijom čini je važnom strateškom tačkom. Bijeljina je povezana putevima koji vode prema Sarajevu preko Tuzle i Kladnja, preko Tuzle i Doboja, te preko Zvornika, Milića, Vlasenice i Han Pijeska. Dobro je povezana sa Brčko distriktom Bosne i Hercegovine i Banja Lukom, ali i sa gradovima u susjednoj Srbiji.

Zbog povoljnog geografskog položaja i prirodnih bogatstava, područje Bijeljine bilo je naseljeno u predhistorijsko i antičko doba. Najveći dio srednjovjekovnog perioda prostor Bijeljine je bio u sastavu Bosanske banovine i Bosanske kraljevine. Za vrijeme osmanlijske uprave Bijeljina je imala status kadiluka ili nahije u okviru Zvorničkog sandžaka, a za vrijeme austrougarske vlasti status kotara (sreza) u okviru Tuzlanskog okruga.

Na području Bijeljine stoljećima zajedno žive pravoslavci, muslimani, katolici, Jevreji, evangelici. Cilj ovoga rada je da objasni demografske i

socijalne promjene u Bijeljini od zadnjih decenija osmanlijske vlasti do kraja austrougarske uprave.

Područje Bijeljine do pada Bosanskog kraljevstva

Bosansko podrinje bilo je naseljeno u predhistorijsko i antičko doba.¹ Bilo je to zbog povoljnog geografskog položaja i prirodnih bogatstava. Najstariji poznati narod, koji je naseljavao ovo područje, bili su Iliri.² Bavili su se stočarstvom, zemljoradnjom, lovom, ribolovom, rudarstvom, metalurgijom. Iliri su živjeli u brojnim naseljima današnje Bosne i Hercegovine i Bosanskog podrinja. Osim Ilira (pleme Dindari i Autarijati), ovaj prostor naseljavali su i Kelti (pleme Skordisci), a potom i Rimljani.³

Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine i Bosanskog podrinja živjeli su i Italici, Gali, Germani, Britanci, Egipćani, Sirijci, Grci, Iranci itd. Prisustvo stranaca potvrđuju i vjerski (kultno-votivni) spomenici.⁴ Svaka od etničkih skupina donosila je svoje vjerske predstave pa se tako stvorilo multivjersko društvo. Evidentirane su 24 razne vjere i desetine raznih božanstava. Prisustvo stranaca nije narušilo etničku kompaktnost starosjedilačkog ilirskog stanovništva. Oni su za sve vrijeme rimske okupacije uglavnom ostali stanovnici sela i malo su se miješali sa strancima.⁵

Bosansko podrinje, koje su osvojili i zaposjeli Rimljani, imalo je važan strateški i privredni značaj za Rimsko carstvo. Zbog toga su, između ostalog, podizana naselja. Antička naselja postojala su i u donjem toku rijeke Drine, na području Zvornika, Janje i Bijeljine.⁶ Za nastanak i razvoj naselja važne su bile ceste. Za ovaj prostor važna je bila komunikacija koja je išla od Sarajevskog polja, preko Romanije i izlazila na rijeku Drinu kod naselja Drinjača, gdje se

¹ Vidi više: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960, 70-75. (dalje: E. Pašalić, *Antička naselja*); Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Sarajevo 1988, 169-193. Vidi i: Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo 1998. (dalje: E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH*).

² Vidi više: Aleksandar Stipčević, *Iliri: povijest, život, kultura*, drugo dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1989; Vidi i: Salmedin Mesihović, Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.

³ E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH*, 15-23; Vidi i: Vladimir D. Mihajlović, *Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i rimske države: studija slučaja na prostoru pripisanom Skordiscima*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Beograd 2015.

⁴ Vidi: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH*, 24.

⁵ E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH*, 24; Vidi i: Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini: višemilenijski kontinuitet*, Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012, 35-38.

⁶ O nadgrobnom spomeniku dekuriona i duumvira kolonije *Sirmium* i članova njegove porodice koji je pronađen u Semberiji, na širem prostoru oko današnje Bijeljine i nadgrobnom spomeniku iz Mramorka kod Osmaka, vidi: Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Bathinvs, Sarajevo 2022, 480-498.

spajala sa podrinjskom cestom iz pravca Đurđevac – Skelani – Bjelovac. Prvo naselje na području Zvornika bilo je mjesto Divič. Naselja – gradine su postojala u Jajićima i Mešanovićima (Petrovice Gornje) u općini Kalesija, te u Kusonjama (gradina Kosovača) u općini Osmaci (od 1995). Rimsko naselje bilo je i na ušću Lokanjskog potoka. U okolini Bijeljine bilo je više antičkih naselja: u Janji, Amajlijama, Brodču, Batkoviću, Ostojićevu, Velikoj Obarskoj, Tutnjevcu kod Zabrđa.⁷

U srednjem vijeku na historijsku scenu stupaju Germani, Slaveni, Arapi i drugi narodi, umjesto antičkih i istočnih naroda, Grka i Rimljana. Na balkanskom prostoru formirano je u ranom srednjem vijeku više južnoslavenskih država različitog nivoa državne organiziranosti, među kojima su Makedonija, Raška, Duklja, Hrvatska, te Bosna koja jedna od najstarijih ranofeudalnih država.⁸

Slaveni su naselili i prostor Bosanskog podrinja koje je obilovalo prirodnim bogatstvima: šumama, livadama, pašnjacima, vodom, rudom. Ovo područje bilo je, između ostaloga, u sastavu srednjovjekovne bosanske države. Bosna je imala svoje banove i kraljeve. Prvi poznati bosanski ban bio je Borić, a prvi kralj Tvrtko I. Kotromanić. U vrijeme bana Kulina snažno se razvija ekonomija Bosne, a u tom periodu javljaju se i prve vijesti o Crkvi bosanskoj.⁹

Vrhunac teritorijalne veličine i političke snage srednjovjekovna bosanska država je doživjela za vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića (1322–1353) i bana, te kralja Tvrtka I Kotromanića (1353–1391). Vlast bana Stjepana II Kotromanića se prostirala ”od Save do mora i od Cetine do Drine”. Ban je „po milosti božjoj gospodario svim zemljama bosanskim i Soli i Usore i Donjim Krajem i Humskoj zemlji”, dok je kralj Tvrtko I. „po božjoj milosti kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja”.¹⁰

⁷ E. Pašalić, *Antička naselja*, 74-75; Vidi i: Snježana Vasilj, Bijeljina i njezino područje u doba antike, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, broj 17, Tuzla 2002, 81-95; Edin Šaković, *Prostor Semberije u prahistorijskom i antičkom razdoblju*, *Semberija kroz vijekove: zbornik radova sa naučnog skupa „Baština i naslijeđe Semberije“*, BZK Preporod BiH, Bijeljina 2012, 11-40; Rusmir Djedović, *Semberija: historijsko-geografska istraživanja*, *Semberija kroz vijekove: zbornik radova sa naučnog skupa „Baština i naslijeđe Semberije“*, BZK Preporod BiH, Bijeljina 2012, 41-49.

⁸ Vidi: Nada Klajić, *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377)*, Zagreb 1989; Sima Ćirković, *Istorija Srednjovjekovne bosanske države*, SKZ, Beograd 1964; Dubravko Lovrenović, *Srednjovjekovna bosanska država, Istina o Bosni i Hercegovini: činjenice iz istorije BiH*, Altermedia d.o.o. i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo 1991, 7-27.

⁹ Vidi: Dženan Dautović, *Crkva bosanska i stećci*, *Historijska misao*, broj 6, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2021, 11-44; Dženan Dautović, *Crkva bosanska: moderni historičarški tokovi, rasprave i kontraverze (2005-2015)*, *Historijska traaganja*, broj 15, Sarajevo 2015, 127-160; Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo 2005; Vidi: Nada Klajić, *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377)*, Zagreb 1989; Sima Ćirković, *Istorija Srednjovjekovne bosanske države*, SKZ, Beograd 1964.

¹⁰ Vidi: Enes Dedić, *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459)*, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2021, 26.

Osim vladara, u srednjovjekovnoj bosanskoj državi veoma važna institucija bio je državni sabor, poznatiji kao stanak. On se još nazivao zbor, sva Bosna, sav rusag bosanski, a ponekad i samo Bosna, te consilium, universale colloquium, collatio, adunacio i dr.¹¹

U doba najvećeg uspona srednjovjekovne bosanske države, u toku vladavine Stjepana II i Tvrtka I, došlo do stvaranja novog društva i nove civilizacije na ovim prostorima. Bosnu je zahvatio snažan proces urbanizacije, tako da je u prvoj polovini 15. stoljeća u njoj postojalo oko 70 trgova čija je veličina odgovarala onovremenim evropskim i balkanskim gradovima.

U Bosanskom podrinju sagrađeni su mnogobrojni trgovi. U srednjem i donjem Bosanskom podrinju sagrađeni su gradovi Srebrenica, Kušlat, Zvornik, Teočak i Bijeljina (Četvrtkovište).¹²

Bosanci (Bošnjani) su brzo učili od Evropljana. U rudarstvu su postepeno zamijenili njemačke rudare Sase, trgovinu su naučili od Dubrovčana, kao i tridesetak zanata. U tim privrednim tokovima jedan broj domaćih ljudi se obogatio tako da je diferencijacija domaćeg stanovništva u ekonomskom i socijalnom pogledu postajala sve izraženija. Postepeno se uobličava i građanstvo kao posebna društvena struktura. Bosanski grad je imao u centralnom dijelu trg u kojem se odvijao društveni i javni život, okružen radnjama i kućama zanatlija i trgovaca. U središtu naselja je postojala i crkva. Građena su i svratišta za putnike, gostionice, carinarnice, skloništa za gubavce pri franjevačkim samostanima itd. Građevine su bile od kamena i od drveta.¹³

Materijalni život je bio superiorniji od duhovnog. Prisutna je želja za luksuznim odijevanjem, nakitom, srebrenim posuđem itd. Počela se širiti i pismenost. U sferi obje ove kulturne komponente (materijalne i duhovne kulture) prožimaju se uticaji Istoka i naročito Zapada. U arhitekturi je prisutan gotički uticaj (kod katolika) i uticaj raške i moravske škole (kod pravoslavniha), a orijentalni (osmanski) uticaj se ogledao u raznim vrstama oružja, tkanina i odjeće. Bosanska, pak, specifičnost se ogledala u izradi pojedinih dijelova odjeće, srebrenih predmeta i nekih vrsta oružja.

¹¹ Izraz stanak prvi put se spominje u povelji bana Tvrtka I. Kotromanića 1354. godine. Stanak je sazivan po potrebi, a obično ga je sazivao vladar koji bi predsjedavao njegovim radom i vodio sjednice. U vrijeme krupnih unutrašnjih problema u zemlji, do kojih bi povremeno dolazilo, kao što je naprimjer bila smjena vladara, stanak bi sazivala krupna vlastela. Stanak je održavan najčešće tamo gdje je bio vladarev dvor: u Milama, Milodražu, na Bobovcu, Sutjesci i u Jajcu. Pravo učešća u radu stanaka imali su vlastela i velmožani, dobri Bošnjani, dobri ljudi, gospoda rusaška – a ovi izrazi su imali značenje – baroni Bosne.

¹² Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975, 92. (dalje: A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*); H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 12-14; Vidi i: Edin Mutapčić, Bijeljina i okolina u srednjem vijeku, *Semberija kroz vijekove: zbornik radova sa naučnog skupa „Baština i naslijeđe Semberije“*, BZK Preporod BiH, Bijeljina 2012, 50-62; Desanka Kovačević Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCLXVIII, Odjeljenje istorijskih nauka, knj. 29, Beograd 2010.

¹³ Vidi: Desanka Kovačević Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCLXVIII, Odjeljenje istorijskih nauka, knj. 29, Beograd 2010.

U kulturnom pogledu bosansko srednjovjekovlje je prepoznatljivo po stećcima kao nadgrobnim spomenicima. Različiti su po oblicima i natpisima. Oni su rezultat onovremenih običaja naroda, bez obzira na vjeru (katoličanstvo, Crkva bosanska ili pravoslavlje).

Bosansko podrinje obiluje stećcima. Nekropole stećaka nalaze se u Foči, Čajniču, Višegradu, Rogatici, Goraždu, Vlasenici, Bratuncu, Srebrenici, Zvorniku i Bijeljini.¹⁴

Lokaliteti sa stećcima nalaze se u Bijeljini, Zagonima, selima Batković, Čađavica, Gornja Bukovica, Gornji Dragaljevac, Glavičice i Kojčinovac.

Demografske i socijalne promjene za vrijeme osmanlijske uprave

Područje današnje Bosne i Hercegovine bilo je sastavni dio Osmanskog carstva od 1463. do 1878. godine. Za to vrijeme desile su se mnogobrojne političke, ekonomske, kulturne, vjerske i demografske promjene.

Postepenim osvajanjem Bosanskog kraljevstva, Osmanlije su uništile feudalnu bosansku državu i u zauzetim oblastima uspostavili svoj društveno-politički sistem. To je imalo značajan utjecaj i na etnički sastav i brojna pomjeranja stanovništva. U toku osvajanja određenih prostora dolazilo je do sistematskog pustošenja i razaranja. Da bi te osvojene zemlje mogli koristiti, Osmanlije su ih morali ponovo naseljavati. To su činili pomjeranjem (seobom) domaćeg stanovništva – najčešće stočarskih Vlaha sa dinarskih planina, prostora današnjeg Sandžaka, Crne Gore, istočne i zapadne Hercegovine, te istočne Bosne. I kako se granica Carstva pomjerala prema srednjoj Evropi tako se to stanovništvo sve više i sve dalje od svojih prebivališta selilo.¹⁵

Podanici Osmanskog carstva dijelili su se po vjeri na muslimane i nemuslimane. U osvojenim krajevima sve su vjere, dok su njihovi sljedbenici bili lojalni Carstvu, uvažavane i štićene od organa vlasti. Međutim, samo je islam imao status državne vjere. Pravoslavnu crkvu je pod svoju zaštitu stavio 1453. godine osvajanjem Carigrada sultan Mehmed II Fatih (Osvajač) posebnim ugovorom sa Vaseljenskim patrijarhom. Po osvajanju Bosne sultan Mehmed II Fatih je 1463. godine izdao bosanskim katolicima ahdnamu za slobodno

¹⁴ O stećcima vidi: Šefik Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971; Šefik Bešliagić, *Stećci, kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982; Šefik Bešliagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004; Vidi i: Nedim Rabić, Najstariji podaci o stećcima u sjevernoj Bosni: hronologija i kontekstualizacija, *Historijska misao*, broj 6, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2021, 45-64.

¹⁵ Vidi: Avdo Sućeska, Osnovne osobenosti položaja Bosne u osmansko-turskoj državi, *Istina o Bosni i Hercegovini: činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, Altermedia d.o.o. i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo 1991, 29-41; Boris Nilević, Pitanje etničko-konfesionalnih promjena u Bosni i Hercegovini nastalih dolaskom osmanske vlasti, *Prilozi Instituta za istoriju*, broj 22, Sarajevo 1986, 221-233.

ispovjedanje vjere.¹⁶ Nije poznato da li su takvu slobodu dobili i sljedbenici Crkve bosanske – patareni.

Islam je na prostoru Bosne bio prisutan još prije njenog konačnog pada pod osmansku vlast 1463. godine. Na području sjeveroistočne Bosne živjeli su u 12. stoljeću plemena islamske vjere, Kalisije (Halisije).¹⁷ Intenzivniji prihvata islama započeo je u vrijeme vladavine sultana Mehmeda I (1413-1421), a najviše razmjere je dostigao u vrijeme najvećeg uspona Carstva, za vrijeme sultana Selima I (1512-1520) i Sulejmana Zakonodavca (1520-1566).

U Bosni je islam naišao na pogodno tlo, zbog toga što nijedna od tri postojeće crkve nije imala svoju samostalnost kao organizirana vjerska snaga. U mjestima gdje su postojali manastiri, crkve, samostani i dr. (Fojnica, Kreševo, Srebrenica, Olovo) islam se znatno sporije širio.

Islam se najintenzivnije širio među zemljoradničkim stanovništvom. Znatno sporije se islam širio među stočarima-vlasima. Prihvatanje islama izraženo je kod bosanskih feudalaca, koji su time zadržavali svoje stare posjede kao timare i tako zadržavali svoju društvenu poziciju. Prelazak zavisnog seljaštva na islam bio je motiviran izvjesnim povlasticama. Osobe koje su prihvatile islam dobivale su bolji status u društvu: mogućnosti napredovanja, obrazovanje itd. Na taj način širenje islama ravnomjerno je zahvatalo ovlaštene i nepovlaštene društvene slojeve.¹⁸

Islam se najviše širio u onom dijelu Bosne koji su Osmanlije držale pod svojom vlašću i prije konačnog pada Kraljevstva. To je područje Sarajevskog polja. U središtu tog područja (župe Vrhbosne) postojalo je srednjovjekovno naselje Trgovište. Dolaskom Osmanlija ono postaje vojno-administrativni, kulturni i privredni centar, poput onih u istočnom dijelu Carstva. To se sve zbivalo i prije 1462. godine kada je Isa-beg Ishaković, podizanjem velikog broja zadužbina ustvari izgradio centar budućeg Bosanskog sandžaka i kasnije ejaleta.

Najveći procenat islamskog stanovništva u Bosanskom ejaletu bio je krajem 16. i početkom 17. stoljeća, i nije bio jednak u svim njegovim dijelovima. U Bosanskom sandžaku je, u naznačenom periodu, bilo 75% muslimana i 25% kršćana.¹⁹

¹⁶ Dubravko Lovrenović, Srednjovjekovna bosanska država, *Istina o Bosni i Hercegovini: činjenice iz istorije BiH*, Altermedia d.o.o. i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo 1991, 23-25; Vidi i: A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 116; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1959; O Pravoslavnoj crkvi vidi: Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.

¹⁷ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 119.

¹⁸ Vidi: Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1940; Avdo Sućeska, *Osnovne osobnosti položaja Bosne u osmansko-turskoj državi*, *Istina o Bosni i Hercegovini: činjenice iz istorije BiH*, Altermedia d.o.o. i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo 1991, 29-41; Behija Zlatar, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463-1593)*, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, drugo izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 97-129. (dalje: B. Zlatar, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva*)

¹⁹ B. Zlatar, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva*, 119.

Posebno značajnu ulogu u širenju islama odigrali su gradovi kao centri islamske kulture i civilizacije. Osmanlije su, sistemom vakufa i sl, podizali nova naselja ili su se razvijala postojeća. Ti gradovi se razlikuju od evropskih gradova po nastanku, razvitku i svojoj ulozi. Naime, većinu gradskog stanovništva činili su muslimani, koje su u grad zadržavali ili ga privlačile iz okruženja određene povlastice koje su osmanske vlasti davale. Najveća povlastica je u tome da je rajinsko stanovništvo oslobođano od rajinskih dažbina i državnih nameta. Veoma važnu ulogu u formiranju gradova imali su vakufi (zadužbine) jer su uz vakufske kulturne objekte nicali gradovi.²⁰ A vakufe su osnivali visoki osmanski dostojanstvenici: beglerbegovi, sandžakbegovi, paše, ulema i dr. To je naravno, rađeno prvenstveno iz vjerskih razloga, jer islam traži usmjeravanje imetka (dobara) za općedruštvene potrebe.

Sa islamom se širila i islamska kultura i civilizacija. Ovo je posebno došlo do izražaja u sferi građevinarstva. Najznačajnije objekte islamske arhitekture podigli su upravo domaći ljudi kakvi su: Gazi Husrev-beg, vakif mnogih objekata u Sarajevu, zatim Ferhad-beg Sokolović, vakif džamije Ferhadije i drugih objekata u Banja Luci, potom Mehmed-beg, osnivač najmonumentalnije džamije u Mostaru, te njegov brat Rustem-paša koji je podigao poznati Brusa – bezistan u Sarajevu (na Baščaršiji) itd. Osim džamija kojih je samo u Sarajevu u 15. i 16. stoljeću podignuto oko 100, podizani su mektebi, medrese (među najpoznatijima je Gazi Husrev-begova u Sarajevu – zvana Kuršumlija), tekije (u kojima se okupljaju derviši koji su dali značajan doprinos širenju islama), biblioteke (u kojima se sakupljaju sa istoka dospjele knjige, te one domaćih pisaca), koje doprinose širenju obrazovanja i sl.

Osim građevina sakralnog, društvenog i prosvjetnog karaktera građeni su i privredni objekti. To su prije svega bezistani kao trgovački objekti (u Sarajevu su sačuvana dva: Brusa i Gazi Husrev-begov bezistan), potom duž puteva hanovi i karavansaraji, te mnogobrojni mostovi (Mehmed-pašin most na Drini u Višegradu, stari most u Mostaru, Arslanagića most u Trebinju itd). Podizani su objekti od značaja za higijenu stanovništva kakvi su: hamami, vodovodi, česme. Velika pažnja je posvećivana stambenoj arhitekturi i kulturi stanovanja.²¹

Islamska kultura imala je uticaj i na razvoj zanatstva. Zanatlije su bile organizirane u cehovske organizacije, koje su bile određene topografski, tj. u jednoj ulici su bile svi zanatlije jednog zanata pa je ta ulica po njima dobijala ime, itd.

Značajan doprinos u širenju islama i uopće islamske kulture i civilizacije, imali su mnogi Bosanci koji su došli do visokih položaja u Carstvu. Među njima su svakako dvojica velikih vezira Mehmed-paša Sokolović i Rustem-paša Opuković.

²⁰ Vidi: Avdo Sućeska, Osnovne osobenosti položaja Bosne u osmansko-turskoj državi, *Istina o Bosni i Hercegovini: činjenice iz istorije BiH*, Altermedia d.o.o. i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo 1991, 33.

²¹ B. Zlatar, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva*, 97-129.

U Bosanskom ejaletu zajedno su živjeli ljudi različitih vjera. Osim muslimana, katolika i pravoslavaca, u Bosni se sredinom 16. stoljeća doseljavaju prognani španski i portugalski Jevreji zvani Sefardi. Sa sobom su donijeli hebrejski i španski jezik, te svoje pismo i kulturu. Vrlo brzo su se uklopili u ukupan bosanski ambijent i dali značajan doprinos privrednom i kulturnom razvoju Bosne.

Od 1463. katolici su mogli slobodno ispovjedati svoju vjeru. Međutim, njihov broj se usljed drugih zbivanja (ratova, prelaska na islam, migracija i sl) stalno smanjivao. Početkom 16. stoljeća osnovali su svoju provinciju Bosnu Srebrenu. Od 1526. godine bosanski franjevci su preuzeli i bosansku biskupiju u Đakovu. Bosna Srebrena je proširila svoje djelovanje i mimo granica Bosanskog ejaleta (u Dalmaciji, Slavoniji, Srbiji, Bugarskoj). Uprkos različitim pritiscima franjevci su dali svoj veliki doprinos opstanku i djelovanju katoličke crkve. Znali su se prilagođavati. Gradili su crkve i manastire i u njima njegovali pismenost i književnost. Ipak, broj katolika se stalno smanjivao.

Pravoslavna crkva je imala značajne povlastice, posebno u poređenju sa katoličkom, u prva tri stoljeća osmanske uprave. Osmanlije su priznale Pečku patrijaršiju, sačuvani su gotovo svi srednjovjekovni manastiri i crkve, a u Bosni su podignuti i novi: Ozren, Papraća, Vozuća, Žitomislić itd, a u Sarajevu i Mostaru sagrađene su i saborne crkve.²² U 17. stoljeću odnosi između osmanskih vlasti i pravoslavne crkve se pogoršavaju, naročito poslije seobe Arsenija III. Crnojevića. Umjesto njega je tada za pečkog patrijarha došao Kalinik. Godine 1776, nakon višedecenijskog nastojanja, stanovnici Fanare (Grci u Istanbulu) uspjeli su da ukinu Pečku patrijaršiju i da je priključe Istanbulskoj patrijaršiji.²³

Krupne promjene u pogledu administrativne podjele područja Bosne i Hercegovine desile su se u vrijeme Omer Lutfi-paše od 1850. do 1852. godine. On je ukinuo termin sandžak i kadiluk, a umjesto njih uveo termine kajmakamluk i mudirluk. Po novoj teritorijalnoj podjeli postojali su Bosanski ejalet i Hercegovački ejalet. Bosanski ejalet činilo je šest kajmakamluka: Sarajevski, Travnički, Banjalučki, Bihaćki, Zvornički i Novopazarski, a Hercegovački ejalet tri kajmakamluka: Mostarski, Trebinjski i Pljevaljski.²⁴

Područje Bosanskog podrinja ulazilo je u sastav četiri kajmakamluka: Sarajevski kajmakamluk (Mudirluk Rogatica), Zvornički kajmakamluk (mudirluci Bijeljina sa Janjom, Zvornik, Birče /Vlasenica/, Srebrenica),

²² A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 93.

²³ Vidi: Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990; Đoko M. Slijepević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, knj. 1, Iskra, Minhen 1962; Predrag Puzović, *Kratka istorija Srpske pravoslavne crkve (1219-2000)*, Kalenić, Kragujevac 2000.

²⁴ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1959, 232. (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*); Vidi i: Ahmed Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983; Galib Šljivo, *Omer Lutfi- paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Planjax, Tešanj 2007.

Novopazarski kajmakamluk (Mudirluk Višegrad), Mostarski kajmakamluk (Mudirluk Foča).²⁵

Vjerska struktura muškog stanovništva Bosanskog ejaleta 1851. godine može se vidjeti u tabeli 1.²⁶

Tabela 1.

Muško stanovništvo Bosanskog ejaleta bez Hercegovine 1851. godine					
Kajmakamluk	Ukupno	Muslimani	Kršćani (pravoslavci i katolici)	Jevreji	Romi (svih vjera)
Sarajevo	45.705	25.444	18.992	867	402
Travnik	73.748	24.111	48.863	174	636
Bihać	84.522	34.932	49.261	---	328
Banja Luka	75.754	13.331	61.949	---	474
Zvornik	119.288	52.918	64.030	---	2.340
Novi Pazar	45.425	24.440	20.492	33	460
Ukupno	444.442	175.176	263.587	1.074	4.640

U Bosanskom ejaletu je 1851. godine živjelo 444.442 stanovnika muškog spola. Žene u vrijeme osmanske vlasti nisu popisivane. Muslimana je bilo 175.176 ili 39,41%, kršćana (pravoslavaca i katolika) 263.587 ili 59,31%, Jevreja 1.074 ili 0,24% i Roma svih vjera 4.460 ili 1,00% u ukupnom stanovništvu Bosanskog ejaleta. Najviše stanovnika – 119.288 živjelo je u Zvorničkom kajmakamluku, a najmanje – 45.425 u Novopazarskom kajmakamluku.

Na području Bosanskog podrinja zajedno su živjeli muslimani i kršćani (pravoslavci i katolici). Tako je prema popisu stanovništva iz 1851. godine u Rogatici (Čelebipazar) živjelo 3.526 muslimana i 1.910 kršćana, Zvorniku 5.324 muslimana i 5.228 kršćana, Bijeljini 4.284 muslimana i 10.765 kršćana, Srebrenici 6.942 muslimana i 6.901 kršćanin, Vlasenici (Birče) 2.388 muslimana i 4.822 kršćana, Višegradu 2.377 muslimana i 1.173 kršćana itd.²⁷

Područje Bijeljine i Janje bilo je, prema administrativnom ustrojstvu sredinom 19. stoljeća, u sastavu Zvorničkog kajmakamluka (sandžaka). Bijeljina sa Janjom imala je status mudirluka (kadiluka).²⁸

²⁵ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 232-233.

²⁶ Vidi: Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2010; Sead Selimović, *Ubijeni i protjerani: promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2022, 40; Vidi i: Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Off-set, Tuzla 2007, 20-21.

²⁷ Vidi: Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2010.

²⁸ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 232-233.

Godine 1851. u Bijeljinskom kadiluku je živjelo 9.853 stanovnika muškog spola. Muslimana je bilo 4.284, kršćana (pravoslavaca i katolika) 5.228 i Roma 341.²⁹

Novo administrativno ustrojstvo izvršeno je 1865. godine kada je uspostavljen Bosanski vilajet kao jedinstvena provincija u Osmanskom carstvu. Bosanski vilajet činilo je sedam sandžaka: Sarajevski, Travnički, Bihački, Banjalučki, Zvornički, Novopazarski i Hercegovački.³⁰

Područje Bosanskog podrinja ulazilo je u sastav Sarajevskog sandžaka (Rogatica, Višegrad i Čajniče), Hercegovačkog sandžaka (Foča) i Zvorničkog sandžaka (Bijeljina, Zvornik, Srebrenica i Vlasenica /Birče/).³¹

Vjerska struktura muškog stanovništva Bosanskog podrinja 1865. godine može se vidjeti u tabeli 2.³²

Tabela 2.

Muško stanovništvo Bosanskog podrinja 1865. godine					
Nahija	Ukupno	Muslimani	Pravoslavci	Katolici	Jevreji
Rogatica	8.131	5.017	3.114	---	---
Čajniče i Goražde	7.917	1.601	6.316	---	---
Višegrad	4.929	2.814	2.106	---	---
Foča	8.017	4.072	3.945 ³³	---	---
Zvornik	13.034	5.730	7.304	---	---
Srebrenica	14.329	7.113	7.216	---	---
Vlasenica	3.627	618	3.009	---	---
Bijeljina	20.513	8.014	12.406	---	93
Ukupno	80.497	34.979	45.416	---	93

U Bosanskom podrinju je 1865. godine živjelo 80.497 stanovnika muškog spola. Muslimana je bilo 34.979 ili 43,45%, pravoslavaca 45.416 ili 56,42% i Jevreja 93 ili 0,12% u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja.

Najviše stanovnika živjelo je u Bijeljini, zatim Srebrenici i Zvorniku, a najmanje u Vlasenici - 3.627. Muslimani su činili većinu stanovništva u Rogatici, Višegradu i Foči, a pravoslavci u Čajniču, Zvorniku, Srebrenici, Vlasenici i Bijeljini.

²⁹ Vidi: Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2010.

³⁰ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 233-234.

³¹ *Isto*, 234.

³² *Glasnik Srpskog učenog društva*, sveska XX (starog reda), Državna štamparija, Beograd 1866, 222-227; Sead Selimović, *Ubijeni i protjerani: promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2022, 41.

³³ Zajedno pravoslavci i katolici.

U ovome periodu došlo je do smanjenja muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja usljed mnogobrojnih razloga kao što su pogibije na svjetskim ratištima, zarazne bolesti u gradovima, manji prirodni priraštaj itd. Iz tabele se može vidjeti da su u svim nahijama Bosanskog podrinja zajedno živjeli pravoslavci i muslimani, a u Bijeljini i Jevreji.

Nahija Bijeljina je bila u sastavu Zvorničkog sandžaka, a 1865. godine u njoj je živjelo 20.513 stanovnika. Pravoslavaca je bilo 12.406, muslimana 8.014 i Jevreja 93.³⁴

Do sredine 19. stoljeća, svi stanovnici Bosne, bez obzira na vjeru, nazivali su se Bošnjacima. Pod utjecajem susjednih zemalja Srbije i Hrvatske počelo je sve više da se razvija srpsko i hrvatsko (etno)nacionalno ime.

U 19. stoljeću nastaju i razvijaju se velikodržavni projekti (velikosrpski i velikohrvatski) koji za cilj imaju prisvajanje Bosne i Hercegovine koju smatraju dijelom „svoga teritorija” i protjerivanje Bošnjaka, koje nazivaju „turcima.”³⁵

Po svojoj socijalnoj strukturi, područje Bijeljine se uklapalo u opći prosjek Bosanskog ejaleta/vilajeta. Stanovništvo Bijeljine i njezine okoline osiguravalo je izvore prihoda iz poljoprivrede, zanatstva i trgovine.

Period austrougarske uprave (1878-1918)

Bosna i Hercegovina je od 1878. do 1918. godine bila u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Za sve to vrijeme, usljed međunarodnih okolnosti, unutrašnjih prilika i odnosa u okupiranoj zemlji, te posebno usljed složene ustavne strukture Austro-Ugarske monarhije, Bosna i Hercegovina je imala poseban državno-pravni položaj. Osnovni međunarodnopravni akti koji su određivali taj položaj bili su član 25. Berlinskog ugovora i Novopazarska (Carigradska, Aprilska) konvencija. Članom 25. Berlinskog ugovora je određen austrougarski okupacioni mandat kao pravo zaposjedanja i upravljanja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. U isto vrijeme je određeno da Austro-Ugarska ima pravo da na području Novopazarskog sandžaka drži svoje garnizone, s tim da se o tome naknadno sporazumije sa osmanskom vladom.³⁶

³⁴ *Glasnik Srpskog učenog društva*, sveska XX (starog reda), Državna štamparija, Beograd 1866, 222-227.

³⁵ Vidi: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banja Luka 1992; Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku (1492-1992)*, Beograd 2019; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016; Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021.

³⁶ Vidi: Ilija Hadžibegović, Mustafa Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, drugo izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 223-297. (dalje: I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*); Ibrahim Tepić, *Državnopravni i*

Novopazarska konvencija garantirala je slobodu vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane zemlje. Muslimanima se posebno jamči lična i imovinska sloboda i sigurnost, pravo da održavaju veze sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu, da javno u molitvama spominju ime halifa (sultana) i da na džamijama ističu osmansku zastavu tamo gdje je to već bio običaj. Konvencijom je određeno da se prihodi Bosne i Hercegovine mogu koristiti isključivo za upravu i potrebe ove pokrajine.³⁷

Time je postavljen princip samofinansiranja bosanskohercegovačke uprave, kojeg se Austro-Ugarska cijelo vrijeme svoje vladavine pridržavala. Ostale odredbe Konvencije uglavnom su se odnosile na razna vojna pitanja vezana za stacioniranje tri austrougarska garnizona u Novopazarskom sandžaku.³⁸

Parlamenti Austrije i Ugarske su 22. februara 1880. godine, paralelno usvojili Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Ovaj je zakon odredio da nadzor nad privremenom upravom u Bosni i Hercegovini pripada Zajedničkoj vladi, ali da se pravci i načela te uprave (posebno izgradnja željeznica i drugih javnih građevina, donošenje propisa o carinama, indirektnim porezima i novcu) ne mogu utvrđivati bez saglasnosti vlada oba dijela Monarhije. Zakonom je posebno određeno da se bez saglasnosti parlamenta Austrije i Ugarske ne može promijeniti odnos u kojem se Bosna i Hercegovina nalazi prema Monarhiji.³⁹

Austro-Ugarska je u biti zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje agrarnih odnosa.⁴⁰

Preuzimanjem zatečene upravne strukture, Bosna vilajet je postao Reichsland, sandžaci ili live postali su okruzi, kaze (srezovi) pretvorene su u kotare, a nahije u kotarske ispostave. Valija je postao zemaljski poglavar (Landesschef), mutesarifi (upravnici sandžaka) postali su okružni predstojnici, a

politički položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1914, *Istina o Bosni i Hercegovini, činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, Altermedia i NUBBiH, Sarajevo 1991, 51-60. (dalje: I. Tepić, *Državnopravni i politički položaj Bosne i Hercegovine*).

³⁷ Carigradska (Novopazarska) konvencija, Carigrad, 21. april 1879. godine, u: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I. tom (1876-1918), Beograd 1998, 151-152; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976, 19-20; I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, 229-230.

³⁸ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976, 47-49.

³⁹ Vidi: Amila Kasumović, *Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave, Historijska traganja*, br. 6, Institut za istoriju, Sarajevo 2010, 14; Dževad Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH, Sarajevo 2002, 33-42; I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, 230.

⁴⁰ I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, 230. O agrarnim odnosima vidi: Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2019.

kajmakami ili mudiri (upravnici srezova) preimenovani su u kotarske predstojnike. U cijelosti je zadržana osmanska administrativno-teritorijalna podjela na šest okruga (Sarajevo, Travnik, Mostar, Tuzla, Banja Luka i Bihać) i 64 kotara sa 23 kotarske ispostave, mada se njihov broj kasnije povremeno mijenjao. Pored ove državne upravne strukture, okupacija je u Bosni i Hercegovini zatekla sistem općinskih samouprava u okviru seoskih općina (džemata) i gradskih općina ili beledija. Nova vlast je zadržala ovu općinsku strukturu, ali su njena samoupravna prava i djelokrug bili veoma ograničeni.⁴¹

Slično upravi i u pravosuđu je zadržana osmanska organizacija sudstva. Prvostepeni su bili kotarski sudovi kojih je bilo 48. Apelacionu vlast vršilo je šest okružnih sudova. U Sarajevu je od 7. jula 1879. počeo djelovati Vrhovni zemaljski sud (Landesgericht). Pri svim kotarskim sudovima postojali su i šerijatski sudovi za porodične i nasljednopravne poslove muslimana. Pri Vrhovnom sudu u Sarajevu djelovao je u svojstvu apelacije Vrhovni šerijatski sud (Scheriatsobergericht). Okružni sudovi su djelovali i kao trgovački sudovi.⁴²

Svi operativni poslovi vlasti povjereni su Zemaljskoj vladi (Landesregierung) za Bosnu i Hercegovinu koja je ustanovljena carskom naredbom od 29. oktobra 1878. Zemaljska vlada sa sjedištem u Sarajevu počela je svoj službeni rad 1. januara 1879. Vlada se u početku sastojala od tri odjeljenja: za unutrašnju upravu, za finansije i za pravosuđe. Tako je u njenoj organizaciji zadržan raniji osmanski sistem, u kojem je kod viših upravnih organa postojala podjela vlasti na unutrašnju, finansijsku i sudsku, dok su se u kotaru kao najnižoj upravnoj instanci sjedinjavale sve tri grane poslova.⁴³

Vrhovna upravna vlast nad Bosnom i Hercegovinom povjerena je zajedničkoj (austro-ugarskoj) vladi, u čije je ime administraciju vršilo Zajedničko ministarstvo finansija. Pri Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču postojao je Bosanski biro koji je preko Zemaljske vlade u Sarajevu upravljao poslovima u Bosni i Hercegovini.

Zemaljsku vladu su sačinjavali zemaljski poglavar, civilni adlatus, i šefovi odjeljenja (pored tri prvobitna odjeljenja vremenom su osnovani građevinski, odnosno privredni odjel, te odjeljenje za nastavu i bogoštovlje i tehničko odjeljenje). Titularni šef vlade bio je zemaljski poglavar, ali je njenim radom stvarno rukovodio civilni adlatus, neposredno potčinjen Bosanskom birou, odnosno Zajedničkom ministru finansija. Reorganizacijom Zemaljske uprave 1912. godine ukinut je položaj civilnog adlatusa, a rukovođenje vladom povjereno je neposredno zemaljskom poglavaru, kojem je u tom pogledu pomagao „zamjenik zemaljskog poglavara”.⁴⁴

⁴¹ I. Tepić, *Državnopravni i politički položaj Bosne i Hercegovine*, 52.

⁴² *Isto*, 52.

⁴³ I. Tepić, *Državnopravni i politički položaj Bosne i Hercegovine*, 51; I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, 231.

⁴⁴ I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, 232.

Zemaljski poglavar je istovremeno bio komandant okupacionog korpusa, pa su tu funkciju u Bosni i Hercegovini stalno obavljali visoki carski oficiri. To je bila osobenost Bosne, jer ni u jednoj drugoj pokrajini Monarhije zemaljski poglavari nisu mogli biti istovremeno vojni komandanti. Pored toga, u isključivu nadležnost zajedničkog ministarstva vojske spadali su svi poslovi zajedničkih vojnih četa na teritoriji Bosne i Hercegovine i Sandžaka, komanda bosanskohercegovačkih trupa i policije, pošta i telegraf, te uprava željezničke pruge Banja Luka - Dobrljin.⁴⁵

Austro-Ugarska je 6. oktobra 1908. godine izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine a 7. oktobra objavila da povlači svoje trupe iz Novopazarskog sandžaka. Tim činom je de facto okončana osmanlijska vlast u Bosni i Hercegovini.⁴⁶

Zvanični jezik uprave i školstva, do 1907. godine, bio je *bosanski*, a tada je Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine naredbom odredila “prestanak upotrebe dosadašnjeg naziva zemaljskog jezika kao bosanski jezik”. Naziv *bosanski jezik* zamijenjen je nazivom *srpsko-hrvatski jezik*.⁴⁷

Za vrijeme upravljanja Bosnom i Hercegovinom Austro-Ugarska je obavila četiri popisa stanovništva: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. U svim popisima, stanovništvo je popisivano po vjerskoj, a ne etničkoj pripadnosti. Pošto je vjera odigrala ključnu ulogu kod oblikovanja (etno)nacija u Bosni i Hercegovini, onda se može, radi lakšeg razumijevanja etničke strukture

⁴⁵ *Isto*, 232.

⁴⁶ Proglas za Narod Bosne i Hercegovine, *Sarajevski list*, godina XXXI, br. 120, Sarajevo, srijeda 7. oktobra 1908, 1.

⁴⁷ Zemaljski jezik, naziv tog istog, "srpsko-hrvatski jezik" (serbo-kroatische Sprache), *Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine*, br. 168539, Sarajevo 14. oktobar 1907, I-B

stanovništva, pod pojmom musliman, pravoslavac i katolik, podrazumijevati ime Bošnjak, Srbin i Hrvat.

Vjerska struktura stanovništva Kotara Bijeljina 1879, 1885, 1895. i 1910. godine, izražena u brojkama, može se vidjeti u tabeli 3.⁴⁸

Tabela 3.

Stanovništvo Kotara Bijeljina prema popisu stanovništva 1879, 1885, 1895, i 1910. godine, u brojkama						
Godina popisa	Ukupno	Muslimani	Pravo slavci	Rimo katolici	Jevreji	Ostali
1879.	34.479	10.601	23.728	1	9	---
1885.	38.455	11.265	26.322	504	319	45
1895.	47.468	12.178	31.993	1.616	319	1.362
1910.	58.002	13.362	40.925	1.692	447	1.542
1879-1910. (+ -)	+ 23.523	+ 2761	+ 17.197	+ 1.691	+ 438	+ 1.537

U periodu austrougarske uprave stanovništvo Kotara Bijeljina se povećalo sa 34.479 (1879. godine) na 58.002 (1910. godine). Povećanje je iznosilo 23.523 stanovnika ili 68,22%. U ovome razdoblju broj muslimana je porastao za 2.761 ili 26,04%, pravoslavaca za 17.197 ili 72,48%, rimokatolika za 1.691 ili 1.692%, Jevreja za 438 ili 496,66% i ostalih za 1.537 ili 342,66%. Među ostalim su u tabeli uvršteni evangelići, kojih je 1895. godine bilo 1.290, a 1910. godine 1.509.

⁴⁸ Vidi: *Štastika miesta i pućanstva Bosne i Hercegovine po popisu žiteljstva 1879. godine. Službeno izdanje*, Sarajevo 1880; *Štastika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Službeno izdanje*. Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886; Vidi i: Vidjeti: Alija Suljić, Elvir Ferhatbegović, Adnan Suljić, Muhamed Suljić, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine u periodu 1879-1991. godine: statističko-demografski i grafički pokazatelji*, Izdavač: GEOuBiH, Sarajevo 2021, 104-122; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896; *Die ergebnisse der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina, vom 10. oktober 1910*, Sarajevo 1912; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Off-set, Tuzla 2007, 25-48. (dalje: S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*).

Vjerska struktura stanovništva Kotara Bijeljina 1879, 1885, 1895. i 1910. godine, izražena u procentima, može se vidjeti u tabeli 4.⁴⁹

Tabela 4.

Stanovništvo Kotara Bijeljina prema popisu stanovništva 1879, 1885, 1895, i 1910. godine, u procentima (%)						
Godina popisa	Ukupno %	Muslimani	Pravo slavci	Rimo katolici	Jevreji	Ostali
1879.	100	30,75	68,82	0,003	0,03	---
1885.	100	29,29	68,45	1,31	0,83	0,12
1895.	100	25,66	67,40	3,40	0,67	2,87
1910.	100	23,04	70,56	2,92	0,77	2,66
1879-1910. (+ -)	+ 68,22	-7,71	+ 1,74	+ 2,92	+ 0,74	+ 2,54

U periodu od 1879. do 1910. godine procentualno je povećan broj stanovnika Bijeljine za 68,22%. Muslimana je bilo manje za 7,71%, pravoslavaca više za 1,74%, a rimokatolika više za 2,92%. Normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno stanovništvo koje nije bilo podložno većim migracijama, dok su muslimani, zbog niskog prirodnog priraštaja i iseljavanja u Tursku bilježili stalno demografsko nazadovanje. Katolici raznih nacija su, usljed useljavanja, gotovo dvostruko premašivali normalni priraštaj, a kod Jevreja, useljavanjem Aškenaza, to je još bilo naglašenije.

Iseljavanje muslimana i useljavanje katolika izazvalo je promjene u vjerskoj i etničkoj strukturi gradova u Bosni i Hercegovini i umanjilo muslimansku apsolutnu većinu sa 70,70% u 1879. na 50,56% u 1910. godini, stvarajući u njima pravu mješavinu naroda i religija (u vjersku strukturu ulaze po prvi put i protestanti). Doseljenici su 1910. godine dostigli broj od 114.591 osoba i činili su 6,04% ukupnog civilnog stanovništva u zemlji. Najviše useljenika poticalo je s područja južnoslavenskih zemalja, iz Hrvatske i Vojvodine 55.705, iz Slovenije 3.018, te iz Srbije i Crne Gore 2.468. Drugih doseljenika raznih nacija bilo je 53.400, a među njima su najbrojniji bili Nijemci

⁴⁹ Vidi: *Štastitika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu žiteljstva 1879. godine. Službeno izdanje*, Sarajevo 1880; *Štastitika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Službeno izdanje*. Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886; Vidi i: Vidjeti: Alija Suljić, Elvir Ferhatbegović, Adnan Suljić, Muhamed Suljić, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine u periodu 1879-1991. godine: statističko-demografski i grafički pokazatelji*, Izdavač: GEOuBiH, Sarajevo 2021, 104-122; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896; *Die ergebnisse der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina, vom 10. oktober 1910*, Sarajevo 1912; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, 25-48.

(22.968), Poljaci (10.975), Rusini (7.431), Česi (7.045), Mađari (6.443), zatim Italijani (2.462), Rumuni (608), Slovaci (482) i drugi (650).⁵⁰

U socijalnoj strukturi preovladavale su osobe koje se bave poljoprivrednom djelatnošću.⁵¹ Takvih je 1895. godine u Kotaru Bijeljina bilo 40.440. Vlasnika zemlje bilo je 102, a srodnika 485. Slobodnih zemljoradnika koji su bili glava porodice bilo je 1.476, a njihovih srodnika 6.890. Kmetova koji su bili glava porodice bilo je 4.292, a srodnika 19.157. Slobodnih zemljoposjednika koji su bili i kmetovi i glava porodice bilo je 559, a srodnika 2.945. Ostalih osoba koje su se bavile poljoprivredom, a bile su glava porodice bilo je 1.234, i srodnika 3.291. Ostalog civilnog stanovništva bilo je 7.028.⁵²

U gradu Bijeljini bilo je 1885. godine 31 svećenik, 25 državnih službenika, dva općinska službenika, pet učitelja, tri osobe koje se bave zdravstvenom zaštitom, 97 vlastelina, 641 težak, 37 kmetova, 457 posjednika kuća i rente, 591 "tvorničar", trgovac i obrtnik, 247 pomoćnih radnika, nadničara i sluga, 107 ostalih muškaraca kojima je više od 16 godina, ostalih žena i djece 5.564.⁵³

Plate učitelja rastle su veoma sporo i bile su ispod visine plata aktivnih činovnika bosanskohercegovačke zemaljske uprave, a bile su regulirane naredbom Zemaljske vlade. Njihov iznos kretao se od 1.800 do 2.200 kruna.⁵⁴

Početak Prvog svjetskog rata učiteljima je uvećan iznos plate za 200 kruna godišnje zbog skupoće. Takav doplatk imali su i ostali državni zvaničnici, pa učitelji u tom pogledu nisu predstavljali izuzetak.⁵⁵

U periodu austrougarske uprave „živjeli” su velikodržavni projekti.⁵⁶ Za razvijanje i jačanje velikosrpske i velikohrvatske ideje korištena je, osim politike, Crkva i svećenici, te škola i nastavnici. Preko udžbenika koji su

⁵⁰ Vidi: *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu žiteljstva 1879. godine. Službeno izdanje*, Sarajevo 1880; *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Službeno izdanje*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896; *Die ergebnisse der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina, vom 10. oktober 1910*, Sarajevo 1912; Vidi više: Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 2004.

⁵¹ Vidi: Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019.

⁵² *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896, 306-307.

⁵³ *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Službeno izdanje*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886, 126.

⁵⁴ *Školski glasnik za 1911. godinu*, Sarajevo 1911, 253.

⁵⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, *fond Zemaljske vlade u Sarajevu* 2, kutija 46, šifra 67/129/29. *Izveštaj Zemaljske vlade o školstvu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 4. 6. 1919.

⁵⁶ Vidi: Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021, 52-91; Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja – od ideje do ujedinjenja – Jugoistočna Evropa u dugom 19. stoljeću (1790-1918)*, Mostar 2019.

korišteni u bosanskohercegovačkim školama, a dobavljeni su iz Srbije Hrvatske, Bosna i Hercegovina je prikazivana kao srpska ili hrvatska zemlja, što je ovisilo od toga ko je autor udžbenika.⁵⁷

Nacionalističke ideje posebno su širene putem čitanki i udžbenika historije i geografije. To je dodatno utjecalo na nepovjerenje, posebno Bošnjaka, prema svim aktivnostima vezanim za školstvo, posebno udžbenike, koji su dolazili iz susjedne Srbije i Hrvatske. Među autorima čitanki za osnovne škole, iz Srbije su posebno mjesto u širenju nacionalizma i šovinizma zauzimali: Filip Hristić, Đorđe Natošević, Ljubomir Protić i Pera Đorđević, a iz Hrvatske: Stjepan Basariček, Skender Fabković, Ivan Filipović, Vjenceslav Marik, Matija Mesić, Ljudevit Modec i Ivan Šah.⁵⁸

Završetak Prvog svjetskog rata i raspad Austro-Ugarske monarhije izazvao je velike promjene ne samo na balkanskom prostoru nego i znatno šire. Bosna i Hercegovina kao posebna geopolitička cjelina sa svojim naglašenim ekonomsko – socijalnim karakteristikama, kulturnom i vjerskom tradicijom predstavljala je u tom kontekstu jedan od važnih segmenata ukupnih procesa. Paralelno sa ratnim operacijama privodilo se kraju i djelo ujedinjenja južnoslavenskih prostora i naroda, odnosno stvaranje zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, proglašene 1. decembra 1918. godine, u koju je ušla i Bosna i Hercegovina.

Zaključak

Zbog povoljnog geografskog položaja i prirodnih bogatstava, područje Bijeljine bilo je naseljeno u predhistorijsko i antičko doba. Najveći dio srednjovjekovnog perioda prostor Bijeljine je bio u sastavu Bosanske banovine i Bosanske kraljevine. Za vrijeme osmanlijske uprave Bijeljina je imala status kadiluka ili nahije u okviru Zvorničkog sandžaka, a za vrijeme austrougarske vlasti status kotara (sreza) u okviru Tuzlanskog okruga.

Postepenim osvajanjem Bosanskog kraljevstva, Osmanlije su uništili feudalnu bosansku državu i u zauzetim oblastima uspostavili svoj društveno-

⁵⁷ Vidi: Charles Jelavch, *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Zagreb 1992; Sead Selimović, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021, 50.

⁵⁸ Charles Jelavch, *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Zagreb 1992; Sead Selimović, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021, 50; Sead Selimović, *Aneksija Bosne i Hercegovine i školstvo, Saznanja*, br. 3, Društvo historičara, Tuzla 2009, 89-106; Sead Selimović, *Ubijeni i protjerani: promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2022, 49-50.

politički sistem. To je imalo značajan utjecaj i na etnički sastav i brojna pomjeranja stanovništva.

Podanici Osmanskog carstva dijelili su se po vjeri na muslimane i nemuslimane. U osvojenim krajevima sve su vjere, dok su njihovi sljedbenici bili lojalni Carstvu, uvažavane i štićene od organa vlasti. Međutim, samo je islam imao status državne vjere. Pravoslavnu crkvu je o pod svoju zaštitu stavio 1453. godine osvajanjem Carigrada sultan Mehmed II Fatih (Osvajač) posebnim ugovorom sa Vaseljenskim patrijarhom. Po osvajanju Bosne sultan Mehmed II Fatih je 1463. godine izdao bosanskim katolicima ahdnamu za slobodno ispovjedanje vjere. Nije poznato da li su takvu slobodu dobili i sljedbenici Crkve bosanske – patareni.

Islam je na prostoru Bosne bio prisutan još prije njenog konačnog pada pod osmansku vlast 1463. godine. Na području sjeveroistočne Bosne živjeli su u 12. stoljeću plemena islamske vjere, Kalisije (Halisije).

Na prostoru Bosne je islam naišao na pogodno tlo, zbog toga što nijedna od tri postojeće crkve nije imala svoju samostalnost kao organizirana vjerska snaga. U mjestima gdje su postojali manastiri, crkve, samostani i dr. (Fojnica, Kreševo, Srebrenica, Olovo) islam se znatno sporije širio.

U Bosanskom ejaletu, pa tako i u Bijeljini zajedno su živjeli ljudi različitih vjera. Osim muslimana, katolika i pravoslavaca, u Bosnu se sredinom 16. stoljeća doseljavaju prognani španski i portugalski Jevreji zvani Sefardi. Sa sobom su donijeli hebrejski i španski jezik, te svoje pismo i kulturu. Vrlo brzo su se uklopili u ukupan bosanski ambijent i dali značajan doprinos privrednom i kulturnom razvoju Bosne.

Područje Bijeljine i Janje bilo je, prema administrativnom ustrojstvu sredinom 19. stoljeća, u sastavu Zvorničkog kajmakamluka (sandžaka). Bijeljina sa Janjom imala je status mudirluka (kadiluka).

Godine 1851. u Bijeljinskom kadiluku je živjelo 9.853 stanovnika muškog spola. Muslimana je bilo 4.284, kršćana (pravoslavaca i katolika) 5.228 i Roma 341.

Novo administrativno ustrojstvo izvršeno je 1865. godine kada je uspostavljen Bosanski vilajet kao jedinstvena provincija u Osmanskom carstvu. Bosanski vilajet činilo je sedam sandžaka: Sarajevski, Travnički, Bihački, Banjalučki, Zvornički, Novopazarski i Hercegovački.

U Bosanskom podrinju je 1865. godine živjelo 80.497 stanovnika muškog spola. Muslimana je bilo 34.979 ili 43,45%, pravoslavaca 45.416 ili 56,42% i Jevreja 93 ili 0,12% u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja.

Najviše stanovnika živjelo je u Bijeljini, zatim Srebrenici i Zvorniku, a najmanje u Vlasenici - 3.627. Muslimani su činili većinu stanovništva u Rogatici, Višegradu i Foči, a pravoslavci u Čajniču, Zvorniku, Srebrenici, Vlasenici i Bijeljini.

U ovome periodu došlo je do smanjenja muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosanskog podrinja usljed mnogobrojnih razloga kao što su pogibije na svjetskim ratištima, zarazne bolesti u gradovima, manji prirodni

priraštaj itd. Iz tabele se može vidjeti da su u svim nahijama Bosanskog podrinja zajedno živjeli pravoslavci i muslimani, a u Bijeljini i Jevreji.

Nahija Bijeljina je bila u sastavu Zvorničkog sandžaka, a 1865. godine u njoj je živjelo 20.513 stanovnika. Pravoslavaca je bilo 12.406, muslimana 8.014 i Jevreja 93.⁵⁹

Do sredine 19. stoljeća, svi stanovnici Bosne, bez obzira na vjeru, nazivali su se Bošnjacima. Pod utjecajem susjednih zemalja Srbije i Hrvatske počelo je sve više da se razvija srpsko i hrvatsko (etno)nacionalno ime.

Po svojoj socijalnoj strukturi, područje Bijeljine se uklapalo u opći prosjek Bosanskog ejaleta/vilajeta. Stanovništvo Bijeljine i njezine okoline osiguravalo je izvore prihoda iz poljoprivrede, zanatstva i trgovine.

Bosna i Hercegovina je od 1878. do 1918. godine bila u sastavu Austro-Ugarske monarhije. Austro-Ugarska je u biti zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje agrarnih odnosa.

Za vrijeme upravljanja Bosnom i Hercegovinom Austro-Ugarska je obavila četiri popisa stanovništva: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. U svim popisima, stanovništvo je popisivano po vjerskoj, a ne etničkoj pripadnosti. Pošto je vjera odigrala ključnu ulogu kod oblikovanja (etno)nacija u Bosni i Hercegovini, onda se može, radi lakšeg razumijevanja etničke strukture stanovništva, pod pojmom musliman, pravoslavac i katolik, podrazumijevati ime Bošnjak, Srbin i Hrvat.

U periodu austrougarske uprave stanovništvo Kotara Bijeljina se povećalo sa 34.479 (1879. godine) na 58.002 (1910. godine). Povećanje je iznosilo 23.523 stanovnika ili 68,22%. U ovome razdoblju broj muslimana je porastao za 2.761 ili 26,04%, pravoslavaca za 17.197 ili 72,48%, rimokatolika za 1.691 ili 1.692%, Jevreja za 438 ili 496,66% i ostalih za 1.537 ili 342,66%. U Ostale su uvršteni evangelici, kojih je 1895. godine bilo 1.290 a 1910. godine 1.509.

Od 1879. do 1910. godine procentualno je povećan broj stanovnika Bijeljine za 68,22%. Međutim, muslimana je procentualno bilo manje za 7,71%, pravoslavaca više za 1,74%, a rimokatolika više za 2,92%. Normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno stanovništvo koje nije bilo podložno većim migracijama, dok su muslimani, zbog niskog prirodnog priraštaja i iseljavanja u Tursku bilježili stalno demografsko nazadovanje. Katolici raznih nacija su, usljed useljavanja, gotovo dvostruko premašivali normalni priraštaj, a kod Jevreja, useljavanjem Aškenaza, to je još bilo naglašenije.

U socijalnoj strukturi preovladavale su osobe koje se bave poljoprivrednom djelatnošću. Takvih je 1895. godine u Kotaru Bijeljina bilo 40.440. Vlasnika zemlje bilo je 102, a srodnika 485. Slobodnih zemljoradnika koji su bili glava porodice bilo je 1.476, a njihovih srodnika 6.890. Kmetova

⁵⁹ *Glasnik Srpskog učenog društva*, sveska XX (starog reda), Državna štamparija, Beograd 1866, 222-227.

koji su bili glava porodice bilo je 4.292, a srodnika 19.157. Slobodnih zemljoposjednika koji su bili i kmetovi i glava porodice bilo je 559, a srodnika 2.945. Ostalih osoba koje su se bavile poljoprivredom, a bile su glava porodice bilo je 1.234 i srodnika 3.291. Ostalog civilnog stanovništva bilo je 7.028.

U gradu Bijeljini bilo je 1885. godine 31 svećenik, 25 državnih službenika, dva općinska službenika, pet učitelja, tri osobe koje se bave zdravstvenom zaštitom, 97 vlastelina, 641 težak, 37 kmetova, 457 posjednika kuća i rente, 591 "tvorničar", trgovac i obrtnik, 247 pomoćnih radnika, nadničara i sluga, 107 ostalih muškaraca kojima je više od 16 godina, ostalih žena i djece 5.564.

U periodu austrougarske uprave „živjeli” su velikodržavni projekti. Za razvijanje i jačanje velikosrpske i velikohrvatske ideje korištena je, osim politike, crkva i svećenici, te škola i nastavnici. Preko udžbenika koji su korišteni u bosanskohercegovačkim školama, a dobavljeni su iz Srbije Hrvatske, Bosna i Hercegovina je prikazivana kao srpska ili hrvatska zemlja, što je ovisilo od toga ko je autor udžbenika.

Summary

Due to its favorable geographical location and natural resources, the area of Bijeljina was inhabited in prehistoric and ancient times. For most of the medieval period, the area of Bijeljina was part of the Bosnian Banovina and the Bosnian Kingdom. During the Ottoman administration, Bijeljina had the status of kadiluk or nahija within the Zvornik sandjak, and during the Austro-Hungarian rule the status of kotar (section) within the Tuzla district.

By gradually conquering the Bosnian kingdom, the Ottomans destroyed the feudal Bosnian state and established their socio-political system in the occupied areas. This had a significant impact on the ethnic composition and numerous displacements of the population.

The subjects of the Ottoman Empire were divided by religion into Muslims and non-Muslims. In the conquered regions, all religions, as long as their followers were loyal to the Empire, were respected and protected by the authorities. However, only Islam had the status of state religion. The Orthodox Church was placed under his protection in 1453 by the conquest of Constantinople by Sultan Mehmed II Fatih (the Conqueror) through a special agreement with the Ecumenical Patriarch. After the conquest of Bosnia, in 1463, Sultan Mehmed II Fatih issued an ahdnama to Bosnian Catholics with the freedom to profess their faith. It is not known whether the followers of the Church of Bosnia - patareni - also received such freedom.

Islam was present on the territory of Bosnia even before its final fall under Ottoman rule in 1463. In the 12th century, tribes of the Islamic faith, the Kalisija (Halisje), lived in the territory of northeastern Bosnia.

On the territory of Bosnia, Islam found suitable ground, due to the fact that none of the three existing churches had their independence as an organized religious force. In places where there were monasteries, churches, monasteries, etc. (Fojnica, Kreševo, Srebrenica, Olovo), Islam spread much more slowly.

People of different faiths lived together in the Bosanski Eyalet. In addition to Muslims, Catholics and Orthodox, in the middle of the 16th century exiled Spanish and Portuguese Jews called Sephardim immigrated to Bosnia. They brought with them the Hebrew and Spanish languages, as well as their writing and culture. They very quickly integrated into the overall Bosnian environment and made a significant contribution to the economic and cultural development of Bosnia.

According to the administrative organization in the middle of the 19th century, the area of Bijeljina and Janja was part of the Zvornik kajmakluk (sandžak). Bijeljina with Janja had the status of mudirluk (kadiluk).

In 1851, 9,853 male inhabitants lived in Bijeljina Kadiluk. There were 4,284 Muslims, 5,228 Christians (Orthodox and Catholics) and 341 Roma.

A new administrative organization was implemented in 1865, when the Bosnian Vilayet was established as a unique province in the Ottoman Empire. The Bosnian vilayet consisted of seven sanjaks: Sarajevo, Travnik, Bihać, Banja Luka, Zvornik, Novi Pazar and Herzegovina.

In 1865, 80,497 male inhabitants lived in Bosanski Podrinje. There were 34,979 or 43.45% Muslims, 45,416 or 56.42% Orthodox, and 93 or 0.12% Jews in the total population of the Bosnian Podrinje.

The largest population lived in Bijeljina, followed by Srebrenica and Zvornik, and the smallest in Vlasenica - 3,627. Muslims made up the majority of the population in Rogatica, Višegrad and Foča, and Orthodox in Čajnič, Zvornik, Srebrenica, Vlasenica and Bijeljina.

In this period, there was a decrease in the Muslim population in the total population of the Bosnian Podrinje due to numerous reasons such as deaths on the battlefields of the world, infectious diseases in the cities, lower natural increase, etc. From the table it can be seen that in all the nahias of the Bosnian Podrinje, Orthodox people lived together and Muslims, and in Bijeljina also Jews.

Nahija Bijeljina was part of the Zvornica sandjak, and in 1865, 20,513 inhabitants lived there. There were 12,406 Orthodox, 8,014 Muslims and 93 Jews.

Until the middle of the 19th century, all inhabitants of Bosnia, regardless of religion, were called Bosniaks. Under the influence of the neighboring countries of Serbia and Croatia, Serbian and Croatian (ethno)national names began to develop more and more.

According to its social structure, the area of Bijeljina fit into the general average of the Bosnian ejalet/village. The population of Bijeljina and its surroundings provided sources of income from agriculture, crafts and trade.

Bosnia and Herzegovina was part of the Austro-Hungarian monarchy from 1878 to 1918. Austria-Hungary basically kept the found Ottoman administrative organization, legal order, tax system and the existing state of agrarian relations.

During the annexation of Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary conducted four population censuses: 1879, 1885, 1895 and 1910. In all censuses, the population was enumerated by religion and not by ethnicity. Since religion played a key role in the formation of (ethno)nations in Bosnia and Herzegovina, then, for the sake of easier understanding of the ethnic structure of the population, the terms Muslim, Orthodox and Catholic can be understood as Bosniaks, Serbs and Croats.

During the period of Austro-Hungarian administration, the population of Kotar Bijeljina increased from 34,479 (in 1879) to 58,002 (in 1910). The increase was 23,523 inhabitants or 68.22%. In this period, the number of Muslims increased by 2,761 or 26.04%, Orthodox by 17,197 or 72.48%, Roman Catholics by 1,691 or 1,692%, Jews by 438 or 496.66% and others by 1,537 or 342.66%. Evangelicals were included in Others, of whom there were 1,290 in 1895 and 1,509 in 1910.

From 1879 to 1910, the percentage of the population of Bijeljina increased by 68.22%. However, there were 7.71% fewer Muslims, 1.74% more Orthodox Christians, and 2.92% more Roman Catholics. Only the Orthodox population, which was not subject to major migrations, had normal growth, while Muslims, due to low natural growth and emigration to Turkey, recorded a constant demographic decline. Catholics of various nations, as a result of immigration, almost doubled the normal increase, and for Jews, due to the immigration of Ashkenazis, this was even more pronounced.

The social structure was dominated by people engaged in agricultural activity. In 1895, there were 40,440 such people in Kotar Bijeljina. There were 102 landowners and 485 relatives. There were 1,476 free farmers who were the head of the family, and 6,890 of their relatives. There were 4,292 serfs who were the head of the family, and 19,157 relatives. There were 559 free landowners who were both serfs and family heads, and 2,945 relatives. There were 1,234 other persons who engaged in agriculture and were the head of the family, and 3,291 relatives. The rest of the civilian population was 7,028.

In the city of Bijeljina in 1885, there were 31 priests, 25 civil servants, two municipal officials, five teachers, three people dealing with health care, 97 landowners, 641 peasants, 37 serfs, 457 owners of houses and rents, 591 "factory workers", merchant and craftsman, 247 auxiliary workers, wage earners and servants, 107 other men who are over 16 years old, other women and children 5,564.

During the period of Austro-Hungarian administration, large-scale state projects "lived". In addition to politics, the Church and priests, as well as schools and teachers, were used to develop and strengthen the idea of Greater Serbia and Greater Croatia. Through the textbooks that were used in Bosnia and

Herzegovina schools, which were supplied from Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina was portrayed as a Serbian or Croatian country, which depended on who was the author of the textbooks.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

1. Ak Emine, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2010.
2. Aličić Ahmed, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.
3. Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, *fond Zemaljske vlade u Sarajevu 2*, kutija 46, šifra 67/129/29. *Izveštaj Zemaljske vlade o školstvu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 4. 6. 1919.
4. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I. tom (1876-1918), Beograd 1998.
5. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021.
6. Bešlagić Šefik, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
7. Bešlagić Šefik, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
8. Bešlagić Šefik, *Stećci, kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
9. Ćirković Sima, *Istorija Srednjovekovne bosanske države*, SKZ, Beograd 1964.
10. Ćošković Pejo, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo 2005.
11. Dautović Dženan, Crkva bosanska i stećci, *Historijska misao*, broj 6, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2021, 11-44.
12. Dautović Dženan, Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave i kontraverze (2005-2015), *Historijska traganja*, broj 15, Sarajevo 2015, 127-160.
13. Dedić Enes *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459)*, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2021.
14. *Die ergebnisse der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina, vom 10. oktober 1910*, Sarajevo 1912.
15. Djedović Rusmir, Semberija: historijsko-geografska istraživanja, *Semberija kroz vijekove: zbornik radova sa naučnog skupa „Baština i naslijeđe Semberije“*, BZK Preporod BiH, Bijeljina 2012, 41-49.
16. Ekmečić Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku (1492-1992)*, Beograd 2019.
17. *Glasnik Srpskog učenog društva*, sveska XX (starog reda), Državna štamparija, Beograd 1866.
18. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896; *Die ergebnisse der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina, vom 10. oktober 1910*, Sarajevo 1912.
19. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896.
20. Hadžibegović Ilijas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 2004.
21. Hadžibegović Ilijas, Mustafa Imamović, Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, drugo izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.
22. Hadžić Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2016.

23. Hadžić Senaid, Selimović Sead, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini: višemilenijski kontinuitet*, Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012.
24. Hadžić Senaid, Velagić Adnan, *Balkanska praskozorja – od ideje do ujedinjenja – Jugoistočna Evropa u dugom 19. stoljeću (1790-1918)*, Mostar 2019.
25. Handžić Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975.
26. Handžić Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1940.
27. Imamović Enver, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977
28. Imamović Enver, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo 1998.
29. Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976.
30. Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBIH, Sarajevo 1988.
31. Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2019.
32. Jelavch Charles, *Južnoslavenski nacionalizmi: jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Zagreb 1992.
33. Juzbašić Dževad, O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH, Sarajevo 2002.
34. Kasumović Amila, *Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave*, *Historijska traganja*, br. 6, Institut za historiju, Sarajevo 2010.
35. Klajić Nada, *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377)*, Zagreb 1989.
36. Kovačević Kojić Desanka, *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCLXVIII, Ojdeljenje istorijskih nauka, knj. 29, Beograd 2010.
37. Lovrenović Dubravko, *Srednjovjekovna bosanska država, Istina o Bosni i Hercegovini: činjenice iz istorije BiH*, Altermedia d.o.o. i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo 1991.
38. Mesihović Salmedin, Šaćić Amra, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.
39. Mihajlović Vladimir D, *Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i rimske države: studija slučaja na prostoru pripisanom Skordiscima*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Beograd 2015.
40. Mutapčić Edin, *Bijeljina i okolina u srednjem vijeku, Semberija kroz vijekove: zbornik radova sa naučnog skupa „Baština i naslijeđe Semberije“*, BZK Preporod BiH, Bijeljina 2012, 50-62.
41. Nilević Boris, *Pitanje etničko-konfesionalnih promjena u Bosni i Hercegovini nastalih dolaskom osmanske vlasti*, *Prilozi Instituta za istoriju*, broj 22, Sarajevo 1986, 221-233.
42. Nilević Boris, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.
43. Pašalić Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
44. Puzović Predrag, *Kratka istorija Srpske pravoslavne crkve (1219-2000)*, Kalenić, Kragujevac 2000.
45. Rabić Nedim, *Najstariji podaci o stećcima u sjevernoj Bosni: hronologija i konekstualizacija*, *Historijska misao*, broj 6, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2021, 45-64.
46. Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1959.
47. Šaćić Beća Amra, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Bathinvs, Sarajevo 2022.

48. Šaković Edin, Prostor Semberije u prahistorijskom i antičkom razdoblju, *Semberija kroz vijekove: zbornik radova sa naučnog skupa „Baština i naslijeđe Semberije“*, BZK Preporod BiH, Bijeljina 2012, 11-40.
49. *Sarajevski list*, godina XXXI, br. 120, Sarajevo, srijeda 7. oktobra 1908, 1.
50. Selimović Sead, Aneksija Bosne i Hercegovine i školstvo, *Saznanja*, br. 3, Društvo historičara, Tuzla 2009, 89-106.
51. Selimović Sead, Hadžić Senaid, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Off-set, Tuzla 2007.
52. Selimović Sead, *Ubijeni i protjerani: promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2022.
53. Selimović Sead, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
54. *Školski glasnik za 1911. godinu*, Sarajevo 1911.
55. Slijepević Đoko M, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, knj. 1, Iskra, Minhen 1962.
56. Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banja Luka 1992.
57. Šljivo Galib, *Omer Lutfi- paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Planjax, Tešanj 2007.
58. *Štastika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu žiteljstva 1879. godine. Službeno izdanje*, Sarajevo 1880.
59. *Štastika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885. Službeno izdanje*. Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886.
60. Stipčević Aleksandar, *Iliri: povjest, život, kultura*, drugo dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1989.
61. Sućeska Avdo, Osnovne osobnosti položaja Bosne u osmansko-turskoj državi, *Istina o Bosni i Hercegovini: činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, Altermedia d.o.o. i Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo 1991.
62. Suljić Alija, Ferhatbegović Elvir, Suljić Asnan, Suljić Muhamed, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine u periodu 1879-1991. godine: statističko-demografski i grafički pokazatelji*, Izdavač: GEOuBiH, Sarajevo 2021.
63. Tepić Ibrahim, Državopravni i politički položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1914, *Istina o Bosni i Hercegovini, činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*, Altermedia i NUBBiH, Sarajevo 1991.
64. Vasilj Snježana, Bijeljina i njezino područje u doba antike, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, broj 17, Tuzla 2002, 81-95.
65. Zlatar Behija, Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463-1593), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, drugo izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.